

MARTYNAS JANKUS IR VOKIETIJOS REICHAS

MANFRED KLEIN

Prof. em. Fachhochschule Bielefeld, Vokietija
Plaschischen 53, A-9074 Keutschbach, Austrija
El. paštas: man.klein@aon.at

Rytų Prūsijos lietuvių spaustuvininkas, leidėjas ir publicistas Martynas Jankus (1858–1946) nuo 1871 metų buvo Vokietijos reicho nacionalistinės valstybinės politikos nemalonėje. Priešingai nei Lietuvoje, kur jis laikomas Mažosios Lietuvos patriarchy, Vokietijoje M. Jankus žinomas mažai. Straipsnyje glaustai aptariama buvusios Reicho vyriausybės kultūrinė politika Rytų Prūsijos lietuviškai kalbančiosios tautinės grupės atžvilgiu, taip pat politinė visuomeninė situacija, kurioje veikė M. Jankus. Pabaigoje kalbama apie vietinės Prūsijos valdžios vykdytus jo šnipinėjimus. Šiuo tikslu analizuojama keletas politinio pobūdžio informatorių pranešimų apie lietuvių spaudos darbuotoją. Išvados atskleidžia, kodėl M. Jankus kaip istorinė asmenybė Vokietijoje liko beveik nepastebėtas.

Reikšminiai žodžiai: Vokietijos reichas, nacionalinė valstybė, kalbos politika, mažumos, vokietinimas, Rytų Prūsija, Prūsų Lietuva, lietuvių tautinis judėjimas, informatorių pranešimai.

Rytų Prūsijos lietuvis Martynas Jankus (1858–1946), laiškus pasirašinęs ir kaip *Martin Jankus*, taigi, vokiška vardo forma, lietuviams yra Mažosios Lietuvos lietuvių *patriarchas*, jiems jis – kovotojas už lietuvių kultūros ir kalbos išsaugojimą Rytų Prūsijos šiaurės rytuose, pagaliau už Mažąją Lietuvą vadintos lietuviškos teritorijos prijungimą prie Lietuvos Respublikos baigiantis Pirmajam pasauliniam karui. Pati M. Jankaus asmenybė, jos kultūrinė ir politinė veikla lietuvių tautai svarbi iki šių dienų, o Vokietijoje šis vardas, jeigu ir žinomas, tai tik siaurai naują Rytų Prūsijos istoriją išmanančiųjų aplinkai, nors šis žmogus didžiąją savo gyvenimo dalį buvo Prūsijos pavaldinys, Vokietijos reicho

piliėtis. Veltui ieškosite jo pavardės vokiečių biografiniuose enciklopediniuose žinyuose, iki šiol ne išimtis ir *Altpreußische Biographie* (Senosios Prūsijos biografija)¹. Iki 1914 metų dėl savo aktyvios publicistinės veiklos M. Jankus buvo atsidūręs vietinės vokiečių valdžios represijų akiratyje, buvo stebimas, tačiau jo vaidmuo viešuosiuose ir istoriniuose Vokietijos vertinimuose nė iš tolo neprilygsta analogiškiems vertinimams Lietuvoje.

¹ *Altpreußische Biographie* (Senosios Prūsijos biografija. Marburgas; Lahnas, 2000) iki šiol yra išleisti 5 tomai. M. Jankus yra įtrauktas į *Baltischer Biographischer Index* (2-asis tęstinis ir papildytas leidimas, Miunchenas, 2007, t. 2, p. 686) su nuoroda biografinių duomenų ieškoti lietuviškuose leidiniuose.

Šiame straipsnyje pabandyta atskleisti kultūrinių politinių sąlygų Vokietijoje po 1871 metų situaciją, su kuria, gyvendamas tuometinėje Rytų Prūsijos provincijoje, sąmoningas lietuvių tautinės grupės atstovas turėjo konfrontuoti. Tai buvo ribos, kurias nubrėžė perdėtas vokiečių nacionalizmas ir jo kultūrinė politika, susijusi su lietuvių mažuma, kuri savo ruožtu atsakė į tai bundančiu tautiškumo jausmu ir kurios (kai kurie) atstovai galų gale susidūrė su savo lietuviškuoju nacionalizmu. Remiantis kai kuriais informatorių pranešimais apie prolietuvišką judėjimą tolimuosiuose Reicho šiaurės rytuose ir paties M. Jankaus dalyvavimą jame, verta išanalizuoti vokiečių valdžios institucijų domėjimąsi jo veikla iki pat XX a. trečiojo dešimtmečio.

NUO „KALBŲ BENDRIJOS“ IKI NACIONALINĖS VALSTYBĖS

Žiūrint iš šiandienos pozicijų abejonių nekelia europinio nacionalizmo šaknų sąsaja su Prancūzijos ir Šiaurės Amerikos revoliucijomis bei jų metu ypač akcentuotomis šviečiamosiomis ir liberalizmo tendencijomis [30]. Vokiškai kalbančiame regione, taip pat už jo ribų, ypač kaip reakcija į Napoleono užkariavimus, plito nacionalinė savimonė ir savijauta, labai greitai įgijusios antiprancūzišką charakterį. Ir nors po pergalės prieš Napoleoną ėjo feodalizmo restauracija, vis dėlto pirmosios XIX a. pusės Vokietijoje galima atsekti kai kuriuos liberalius nacionalinės ideologijos komponentus, kurių kulinacija tapo revoliuciniai 1848–1849 metų įvykiai. Turint galvoje vėliau susidariusius

santykius suvienytoje Vokietijos imperijoje ir nacionalinių judėjimų Vidurio ir Rytų Vidurio Europoje plitimą galima teigti, kad nacionalizmas Europoje iš pradžių reiškėsi kultūrinio mąstymo ir išraiškos pavyzdžiais. Pagrindinis klausimas buvo toks: kas sudaro tautos pagrindą, jos esmę? Atsakymą tikėtasi rasti istorijoje, o pirmiausia – bendroje kalboje ir kultūroje. Šią tendenciją kaip tik Vokietijoje labai aiškiai išreiškė brolių Grimmų, tuometinių teisės istorikų ir istorijos filosofų, nubrėžtas kelias. Tokiu būdu randasi esminė kalbos pagrindu vienijamos bendruomenės valstybės idėja, vėliau turėjusi įtakos Vokietijos kaip nacionalinės valstybės ir šios valstybės santykio su etninėmis mažumomis teorijų radimuisi; dar 1808 metais tai buvo suformuluota Johanno Gottliebo Fichte's (1762–1814) tryliktoje „Kalboje į vokiečių tautą“:

Visų pirma, pirmosios, tikrosios ir iš tiesų natūralios valstybės ribos, be jokios abejonės, yra jos vidinės ribos. Kalbantieji viena kalba dar prieš bet kokią žmogaus dirbtinę veiklą yra pačios gamtos sujungti daugybe nematomų ryšių; jie vieni kitus supranta, jie pajėgūs vis aiškiau vienas kitą suprasti, jie priklauso vienai vietai ir natūraliai yra nedaloma visuma. Viso šito negali nei perimti, nei su tuo susigyventi kitos kilmės ir kitos kalbos tauta, nesuspainiodama mažiausiai bent jau dėl pirmojo dalyko ir nesutrūkdinama savo tolygiai plėtoti [7, 206–207].

Šitaip buvo įvardytas esminis kolektyvinio portreto elementas, taip pat tuo metu populiarėjantis priešo paveikslas – *kitos kilmės ir kalbos tauta*; taigi buvo suformuota *etninė nacijos koncepcija* [13, 208] – esminis žingsnis į visoje Europoje greitai įsitvirtinu-

sią nacijos idėją, valstybės ir nacijos sutapatinimą. Vis dėlto sykiu vadovaujančiųjų Vokietijos nacionalinės romantikos atstovų prierašumas XVIII a. kosmopolitiniam mąstymui vis dar buvo toks stiprus, kad neleido rasti jokioms šovinizmo apraiškoms. Pavyzdžiui, brolių Grimmų ir Johanno Gottfriedo Herderio domėjimasis vokiečių kalba ir folkloru leido jiems pažinti kaimyninių tautų kultūrą ir kalbą, atskleisti bendrumus ir skirtumus, juos vertinti.

Kaip tik šioje vietoje verta atkreipti dėmesį į tai, kad lietuvių tautos nacionalinis prabudimas ir Prūsijos lietuvių savosios tapatybės suvokimas vyko labai panašiai kaip ir vokiškai kalbančiose teritorijose, tik laiko atžvilgiu gerokai vėliau – daugiau nei po pusšimčio metų vokiečių mokslininkų, save laikusių romantinės kalbos ir kultūros mokslų tradicijos atstovais, iniciatyva. Tai buvo 1879 metais Tilžėje įkurtos Lietuvių literatūros draugijos įkūrėjai ir nariai. Draugija įsteigta beveik tuo pačiu metu, kai Prūsijos lietuviai Berlyne įteikė peticiją dėl pamokų gimtąja kalba gražinimo į mokyklas. Aktyvią draugijos veiklą, be jokios abejonės, akino ne tik mokslinės, bet ir politinės paskatos [41, 17]. Šis pavyzdys turėjo tiesioginės įtakos: Martynas Jankus ir kiti aušrininkai, bendradarbiaudami su Jonu Basanavičiumi (1851–1927), pirmiausia reiškėsi kultūros sferoje: istorija, kalba, folkloras buvo pagrindinės temos jų plačios publicistinės veiklos, skirtos abipus Vokietijos reicho Rytų Prūsijos provincijos sienos gyvenantiems lietuviams [26]. Pirmoji, šiandien jau sunkiai berandama M. Jankaus publikacija – nedidelis lietu-

vių liaudies dainų rinkinys – taip pat yra šios veiklos pavyzdys [20]. Istorija patvirtino, kad tada ši veikla buvo labai politiška: Prūsijos karalystėje gimęs M. Jankus po 1923 metų, nors ir gyvendamas dešinėliau Nemuno esančiuose Bitėnuose, dėl savo ankstesnės veiklos save laikė Lietuvos Respublikos piliečiu Klaipėdos krašte. J. Basanavičius, po ilgametės priverstinės tremties 1905 metais grįžęs į Rusijos imperijai priklausančią Didžiąją Lietuvą, čia labai greitai įsitraukė į politinę veiklą ir tapo nepriklausomybės judėjimo protagonistu.

Prūsijos administracinė valdžia iki pat XIX a. antrosios pusės oficialiai pripažino lietuvių kalbos egzistavimą ir jos vartojimą Rytų Prūsijos šiaurės rytuose, nesiedama to su organizuota tautine politika [12, 39–41]. Kita vertus, vis dažniau prasiskverbė įsitikinimas, kad administraciniais ir ekonominiais sumetimais būtų naudinga gyventojus lietuvius (ir lenkus) kalbine prasme suvokinti, tai reiškia, kad tarp Prūsijos tautybių turėjo išnykti kalbiniai skirtumai, tačiau tai turėjo įvykti be jokios prievartos, o vien tik pasitelkiant švietimo priemones. Visgi aiškinamuosiuose raštuose ir specialiuosiuose dokumentuose vis dažniau užsimenama apie *išnaikinimą, pavertimą nereikalinga ir gretimų kalbų ištrynimą* – pastaroji nuostata buvo taikoma kalbant netgi apie Rytų Prūsijoje įprastą vokiečių žemaičių dialektą [37, 45]. Tačiau dar 1844 metais, pavyzdžiui, siekdamas skatinti lietuviškai kalbančių tarnautojų, mokytojų ir kunigų rengimą, Vokietijos karalius Frydrichas Vilhelmas IV Tilžės realinėje gimnazijoje buvo įsteigęs 12

stipendijų lietuvių kilmės mokiniams [11, 41] – įkūrus Reichą šio paslaugumo neliko nė pėdsako. Vis dėlto kartais prieštaringa ir, be to, skirtinga Vokietijos reicho ir jo valdininkų laikysena etninių ir kalbinių mažumų atžvilgiu suprantama tik tuo atveju, jeigu nepamiršime vokiečių nacionalinės valstybės suvokime nors ir nebuvousių dominuojančiais, tačiau nuolat juntamų liberalių nacionalinių elementų. Po 1871 metų pradėjusi stiprėti Reicho vyriausybės represinė politika mažumų atžvilgiu taip pat nebuvo neginčijama. Istorikas, tuometinis reichstago deputatas Hansas Delbrückas (1848–1929) apie Reicho rytuose vykdomą vokietinimo politiką dar 1913 metais viešai kalbėjo kaip apie iš anksto pasmerktą ir netgi priešišką nacionalinei valstybei [52, 186–188].

VOKIETIJOS NACIONALINĖ VALSTYBĖ IR TAUTINĖS MAŽUMOS

Vokiškojo nacionalizmo ir vokiečių nacionalinės valstybės tyrinėjimai tiek atskirais atvejais, tiek turint galvoje apibendrinančias apžvalgas yra gana negausūs [44, 6]. Tačiau iš akiračio tiesiog privalu neišleisti bent jau kai kurių plėtros aspektų, nes naujoje valstybės sanklodoje ne vien pačios mažumos tapo problema. Tai buvo ir valstybę sukūrusios nacijos problemos, susipinančios su tarp jos ir senųjų bei naujųjų etninių mažumų beįsiplieskiančiais konfliktais [21, 19]. Negalima pamiršti esminės sąlygos, nuvedusios iki nacionalinės valstybės idėjos ir turėjusios įtakos įkuriant Reichą, – Europos viduryje esančios didelės vokiškai kalbančiųjų terito-

rijos ir mažos valstybės istoriškai darė įtaką jėgos vakuumo radimuisi. Šioje situacijoje, beje, labai panašioje į XIX a. susiklosčiusią situaciją Italijoje, aplinkui stiprėjant centralizuotai valdomoms jėgoms atsirado istorinė būtinybė politiškai susivienyti. Prie to prisidėjo didelių padarinių turėjusi jau anksčiau minėta idėja, jog tautą turi atitikti valstybė, taigi, nacionalinė valstybė.

Otto von Bismarcko suplanuotas ir sukurtas Reichas, dominuojant Prūsijai, po 1864 ir 1870–1871 metų karų prijungė kai kurias Šiaurės Šlėzvingo ir Elzaso Lotaringijos tautines mažumas. Tokiu būdu Vokietijos reiche atsidūrė danai ir prancūzai, kaip anksčiau jau buvo nutikę Prūsijoje gyvenusiems kašubams, mozūrams, lietuviams, lenkams, sorbams ir valonomams. Konservatyvi prūsiškoji nacionalinė valstybė jau ir taip turėjo priešininkų, ypač Vidurio ir Pietų Vokietijoje ir netgi prūsiškoje jos dalyje; tai buvo partikuliarizmo šalininkai, socialistai ir katalikybės išpažinėjai [44, 22–23]. Prie jų dabar potencialiai galėjo prisišlieti arba jau ir prisišliėjo kitatautės žmonių grupės. Sekant kultūrinių-politinių J. G. Herderio minčių tėkme, alternatyva galėjo tapti daugiatautė valstybė, juo labiau kad ji atitiko ankstesniąją prūsiškąją tradiciją. Kita vertus, netgi pats Bismarckas nacionalinės valstybės kaip visa apimančios *didžiosios vokiečių valstybės* idėjos įgyvendinimui didelės reikšmės neteikė. Tai liudija kad ir tas faktas, jog Austrijos-Vengrijos vokiškai kalbančios dalies gyventojų arba Baltijos vokiečių jo strateginiuose apmąstymuose ir planuose nebuvo [44, 51–52].

1871 metais išsiplėtusi iki savo galutinių sienų ši valstybė visgi nacionalinių mažumų atžvilgiu griežtai pradėjo siekti įgyvendinti *nacionalinio kultūrinio vientisumo idealą* [54, 114]. Vokiečių kalbai kaip valstybinei turėjo būti teikiama pirmenybė visose viešo gyvenimo, taip pat švietimo ir teisėsaugos srityse, ši nuostata turėjo būti taikoma net Reicho pakraščiuose. Tai reiškė ne ką kita, kaip tik tai, kad čia vartojamos kalbos pirmiausia privalėjo išnykti iš viešo gyvenimo. Čia reikia pažymėti, kad šioje politinėje kampanijoje Rytų Prūsijos lietuviai ir lietuvių kalba atsidūrė vos ne karo arenos nuošalėje². Visų administracinių, švietimo politikos ir įstatymų leidybos institucijų priemonių tikslas buvo nukreiptas į lenkų tautinę grupę, laikomą pavojingiausia, nes tautiškai buvo pati sąmoningiausia, o be to, dar ir katalikai. Pagaliau iki 1918 metų kas dešimtas prūsiskosios Reicho dalies gyventojas buvo lenkas [54, 114], lenkų tautybės buvo apie 6,2 procento visų Reicho gyventojų. Tik lenkams grėse tokios šiurkščios ir pagaliau netgi konstitucijai prieštaraujančios akcijos kaip ištrėmimas arba lenkams žalingas 1885 metais išleistas kolonizavimo įstatymas.

Prieš kalbą nukreiptos politinės priemonės, bent jau Bismarcko intencijos, neturėjo

² Tai iki šių dienų turėjo įtakos XIX ir XX a. vokiečių mažumų politikos tyrimams. Rytų Prūsijos lietuvių tautinei mažumai dar mažiau dėmesio buvo skiriama po 1945 metų. Pavyzdžiui, dažnai cituojamame straipsnyje *Minderheiten in der preußischen Gesellschaft* (Mažumos Prūsijos visuomenėje) [22] Rytų Prūsijos lietuviai iš viso neminimi.

aiškaus etninio pagrindo. 1842 metais Prūsijoje priimtas valstybės pilietybės įstatymas, kurį 1871 metais kaip *ius sanguinis* perėmė Reichas, nebuvo nukreiptas prieš anksčiau išvardytas tautines grupes, nes tikėtasi, kad jas bus galima suvokietinti. Tačiau jis palietė žydus, lenkus ir čigonus. Šiame įstatyme buvo įteisintas jų etninis ir kaip piliečių atskyrimas [55, 138–140]. Visos kitos priemonės iš esmės buvo grindžiamos valstybine politika ir saugumo strategija. Todėl jos buvo nukreiptos pirmiausia prieš lenkų elitą, kilminguosius ir ypač prieš dvasininkiją [21, 23]. Vienas pagrindinių Reicho elgsenos lietuviškai kalbančios tautinės grupės, gyvenančios Rytų Prūsijos šiaurės rytuose, atžvilgiu skirtumų buvo tas, kad šie nebuvo atstovaujami gausaus, svarbaus, intelektualaus ir socialaus elito ir kaip tik dėl šios priežasties bent jau iš pradžių nepateko į valdžios institucijų dėmesio akiratį.

MARTYNAS JANKUS TAUTYBIŲ KONFLIKTE

Kaip jau buvo minėta, nacionalinės valstybės idėja, jeigu ir ne visai tolygiai visose šalyse, XIX a. vis dėlto pamažu apėmė visą Europą. Ji pasiekė ir tautines grupes, nepriklausančias arba jau nebepriskaitančias savo valstybei [13, 206]. Nacionaliniai konfliktai, ypač valstybės sienų paribiuose, beveik neišvengiamai atsirado kartu su pirmiau minėta idėja. Toks žmogus kaip M. Jankus visą savo sąmoningą gyvenimą buvo tokio konflikto epicentre tiek Mažojoje Lietuvoje, tiek po lietuvių valstybės atgimimo – Lietuvos Respublikoje. Rutuliojantis politiniams

įvykiams jis, kaip mažumos atstovas, perėjo iš įprasto objekto vaidmens į Vokietijos, Lietuvos ir visų pirma jo tautinės grupės – Rytų Prūsijos lietuvių subjekto vaidmenį.

Tipologiniu požiūriu ši etninė lietuvininkų grupė susiklosčiusiu kalbamuoju laikotarpiu po 1871 metų atsidūrė besikeičiančioje kultūrinėje ir politinėje situacijoje (plg. mažumų tipologiją [17, 9–10]): ji gyveno uždaroje teritorijoje Rytų Prūsijos šiaurės rytuose – nacionalinėje valstybėje, kurią sudarė kita etninė ir kalbinė dauguma. Jos lietuviškoji *gimtoji tauta* pati iki 1918 metų buvo kitos etniškai dominuojančios valstybės (Rusijos) sudėtyje, tačiau vis dėlto vėliau atgavo savo valstybingumą. Iš pradžių neturėjusi aiškiai išreikštos tapatybės, paskutiniaisiais dešimtmečiais prieš Pirmąjį pasaulinį karą etninė grupė Vokietijos reicho sudėtyje suformavo nors ir negausų, tačiau visgi nacionalinio judėjimo elitą, 1918 metais išsiliejusį į Tilžės deklaracijos rengimo procesą. Trukdančiu šio proceso elementu tapo skirtingai abiejų lietuvių tautos dalių suvoktas lojalumas, stipri jų egzistencijos kultūrinių ir socialinių sąlygų atitinkamoje aplinkoje divergencija ir pagaliau priklausymas skirtingoms konfesijoms [16].

Kaip cituota ankstesnėje J. G. Fichte's ištraukoje iš jo „Kalbos į vokiečių tautą“, prasidėjo romantizmo metas, kuriame kalbinės ribos buvo suvokiamos kaip kultūrinės. Taip kaip šiandien mokslas suvokia etnologinę kultūros sąvoką [42], vargu ar šią nuomonę būtų galima traktuoti kaip išskirtinę, jau visiškai nekalbant apie jos lemtingas istorines ir tikrąsias pasekmes

Europos politiniame kraštovaizdyje. Iš esmės tiek pat klaidinga išvada yra ta, kad bendra kalba esą neišvengiamai reikštų visų šia kalba kalbančiųjų sutartinį kultūrinį štamą, kaip tik tai etninėms mažumoms galėtų turėti lemtingų padarinių. Rytų Prūsijos lietuvius ši klaidinga prielaida veikė iš dviejų pusių: vokiečių ir lietuvių.

Įkūrus Lietuvos Respubliką ir ypač jai perdavus Klaipėdos kraštą, Reiche gyvenanti lietuvių tautinė bendrija netikėtai pateko į naujas sąlygas, kurios ją pradėjo skaldyti. Ypač Klaipėdos krašte po 1923 metų ėmė aiškėti, kad nemaža lietuviškai kalbančių gyventojų dalis nebuvo pasirengusi taip staiga lojalumą vokiečių kultūrinei erdvei ir valstybei pakeisti lojalumu Lietuvos Respublikai [56; 28]. Antroje XIX a. pusėje vykę modernizavimo postūmiai [33] turėjo įtakos abipus Rusijos ir Vokietijos sienos gyvenančių žmonių sąmonėje atsirasti kultūriniam ir civilizaciniam skirtumams.

Vokietijos reiche gyvenančios lietuvių mažumos vystymuisi reikšminga buvo tai, kad trūko *gimtosios tautos* paramos, su kuria jos iš esmės beveik nesiejo jokie istoriniai saitai. Taip istoriškai susiklostė, kad pagalbos procesas vyko kaip tik priešinga kryptimi: stipri Rytų Prūsijos lietuvių spaudos leidybinė bazė ir veikla galėjo padėti rusų valdomoje Lietuvoje bręsti tautinei sąmonei iki pat 1904 metų, kai buvo panaikintas caro valdžios draudimas spausdinti lietuviškus leidinius lotyniškais rašmenimis. Tačiau abejonių nekelia toks faktas: tai, kad nebuvo paramos iš kitos pusės, trukdė formuotis stabiliam lietuvių tapatumui Rytų Prūsijoje

ir, labai galimas daiktas, netgi skatino asimiliacijos procesą XIX a. [17, 16]. Prūsijos lietuviai dažniausiai gyveno kaime, priklausė valstiečių ar valstiečių ūkių darbininkų sluoksniams, ir jau vien todėl komunikacine prasme buvo sunkiau pasiekiami. Tai pagaliau liudija ir nežmoniški sunkumai, su kuriais buvo nuolat susiduriama bandant organizuoti lietuviškos spaudos leidybą. Rentabilus leidinių skaičiaus krašte beveik nepavykdavo pasiekti. Žurnalo „Ausra“ ir paskesnių leidinių istorija tik patvirtina tą faktą, kad tapatumą formuojančios spaudos poreikis tarp lietuvių nebuvo didelis [26]. Tokiomis sąlygomis visai nestebina tai, kad gana stiprūs, jeigu ne svarbiausi, postūmiai formuoti tapatumą atėjo iš pašalies. Jie atėjo ne iš susiformavusios, valstybinę sanklodą turinčios *gimtosios tautos*, o iš keleto asmenų. Iš dalies tai buvo ne tik lietuviai J. Basanavičius arba Jonas Šliūpas (1861–1944), bet ir vokiečiai Eduardas Gisevius (1798–1880), Georgas Sauerweinas (1831–1904) arba kai kurie kiti Lietuvių literatūros draugijos Tilžėje nariai.

Tad juo labiau vertintinas mažumai priklausiusių žmonių indėlis, kurie tokiomis sudėtingomis sąlygomis žadino arba bent jau bandė žadinti Rytų Prūsijos lietuvių sąmoningumą. Vieni svarbiausių buvo M. Jankus, Jurgis Mikšas (1862[?]-1903) ar Martynas Šernius (1849–1908), kuriuos formaliai vertinant vien pagal išsilavinimą sunkiai galima priskirti inteligentijos sluoksniui. Visi kilę iš lietuviškų kaimų, M. Jankus ir J. Mikšas daugiau ar mažiau buvo savamoksliai, išsilavinimą įgiję ne tiek mokykloje, kiek

savarankiškai. J. Mikšas vis dėlto keletą metų lankė Tilžės gimnaziją, o M. Jankus – tik pagrindinę mokyklą. Tačiau abu priskirtini prie svarbiausių ir labiausiai užsiangąžavusių savo tautinės mažumos publicistų, turėjusių įtakos ir carinės Rusijos valdomoje Lietuvoje. Rytų Prūsijos lietuvių inteligentijos trūkumas arba jos laikymasis nuošalyje buvo problemiškas dalykas, tai pripažino ir pats M. Jankus, kuris ne be tam tikro patoso savo vaidmenį įvertino taip:

Tai kas liko? <...> Sėsti ant grabvietės mirusios ir išnaikintos tautos, verkšlenti ir ašaromis drėkinti tą žemelę, kurioje ilsis dulkės tėvų ir protėvių, kurie savo laiku už tautos laisvę kovojo, kovodami galvas dėjo per ištisus amžius. Tai kovos ir žuvimo lauke pasirodo ne kokie mokslininkai, bet paprasti, nemokyti lietuviški ūkininkėliai senos Salvijos [i. e. Skalva] krašte, kurie kovoja su tikru pasišventimu, kad apgintų nors garbę žudomos ir jau mirstančios tautos [28, 9].

M. Jankui vis dėlto buvo lemta iki pat XX a. vidurio dirbti savo tautinei grupei ir Lietuvai, tačiau čia ne ta vieta kalbėti apie biografinius faktus (apie biografiją žr. [47]). Šiame straipsnyje jie svarbūs tik tiek, kiek padeda atskleisti vokiečių požiūrį į šį asmenį. Vis dar nepaisomas jo kartkartėmis abejotinas ir konkurencinis elgesys savo bendražygių atžvilgiu – dėmesys atkreiptinas į labai jau keistas jo žinias, skleidžiamas apie G. Sauerweiną [34, 68–70], taip pat ir į gausias klaidas bei „suklydimus“ pateikiant savo autobiografinius duomenis [plg., pavyzdžiui, patikslinančias pastabas 28, 22–29 nuorodose]. Toks elgesys lietuvių reikalui galėjo pada-

ryti nemažai žalos. Tačiau šiame straipsnyje kur kas svarbiau patyrinti, kiek gi plačiai M. Jankumi domėjosi vokiečių institucijos, o ypač – kaip šis domėjimasis atsispindi kai kuriuose informatorių pranešimuose apie Rytų Prūsijos lietuvių veiklą.

VALDŽIOS INSTITUCIJŲ TAIKIKLYJE ATSIDŪRĘS PUBLICISTAS

Jau anksčiau buvo kalbėta apie tai, kad lietuvių tautinė grupė nebūtinai buvo suvokiama kaip centrinę vietą Vokietijos reicho mažumų ir kalbos politikoje užimanti mažuma. Tačiau tai visai nereiškia, kad ji iš viso nebuvo stebima valdžios institucijų arba kad jai nebūtų buvę taikomos įstatymų numatytos priemonės. 1872 metais išleisti visą Vokietijos reichą apimantys mokyklų įstatymai, savaime suprantama, galiojo ir šiaurinėje Rytų Prūsijos dalyje, buvo taikomi ir jos gyventojams. Netgi leidimą liaudies mokyklose religijos pamokas vesti lietuviškai reikėtų suprasti kaip laikiną Prūsijos institucijų nuolaidą. Kaip atsaką į įvairius prieštaravimus ir paklausimus 1874 metais Kultūros ministerija išleido vienareikšmišką įsakymą, skelbiantį, kad mokymo mokyklose tikslas gali būti vienintelis, o būtent – *išnaikinti lietuvių kalbą* [49, 71]. Neverta net abejoti, kad lietuvių kalbos ištrėmimu iš mokyklų buvo ketinama mažumos kalbą išguiti bent jau iš viešosios erdvės. Tai patvirtina vėlesni kalbos vartojimui skirti įstatymai, pavyzdžiui, 1876 metų rugpjūčio 28 d. įstatymas dėl vokiečių kalbos kaip vienintelės vartojimo valstybinėse institucijose, ši nuostata buvo perkelta ir į 1877 metų teismo reglamento

įstatymą. To paties buvo siekiama ir iš esmės gana liberalaus 1908 metų balandžio 19 d. Reicho susivienijimo įstatymo 12 paragrafo nuostata, skelbiančia, kad viešieji susirinkimai privalo *vykti vokiečių kalba*; kita vertus, ši nuostata nebuvo taikoma rinkimams skiriamiems susirinkimams [52, 314–315]. Šią viešo lietuvių kalbos vartojimo galimybę Rytų Prūsijos lietuviams 1909 metais kaip išskirtinę teisę labai aiškiai ir be jokių apribojimų suteikė Prūsijos vidaus reikalų ministerijos specialusis potvarkis³.

Siekdamos įgyvendinti kalbos politiką, kaip pastebima, tiek valdžios institucijos, tiek pati politika stokojo nuoseklumo ir tikslumo. Jeigu nekreipsime dėmesio į ateityje atsirasiančias teises nuostatas dėl gimtosios kalbos vartojimo mišiose ir sakant pamokslus, į akis krinta faktas, kad nepaisant to, kurie – politiniai ar pragmatiniai – sprendimai tai lėmė, beveik iki Antrojo pasaulinio karo lietuviškai buvo spausdinami ir leidžiami leidiniai. Iš pradžių M. Šerniaus tautiškai redaguotas, vėliau labiau provokiškas laikraštis „Lietuwiszka Ceitunga“ ėjo dažniausiai kaip dienraštis iki pat 1940 metų [35, II, 611]. Lemiamą vaidmenį šiame nenuoseklume, jeigu nekreipsime dėmesio į iki pat 1933 metų Reicho vidaus politikoje taip niekada

³ Friedricho von Moltkės 1909 12 09 raštas Rytų Prūsijos vyriausiajam prezidentui von Windheimui Karaliaučiuje: <...> *nuolankiai prašau kaip galima skubiau pavaldžioms institucijoms duoti parėdymą, leidžiantį Karaliaučiaus ir Gumbinės administracinių regionų viešose susirinkimuose greta kitos kalbos vartoti ir lietuvių, ir kad apie tai nereiškėtų iš anksto pranešti policijai* [18, 56–57].

ir neišnykusias liberalizmo apraiškas, atliko tai, kad Rytų Prūsijos lietuvių spauda visą tą laiką atstovavo skirtingiems lietuviškai kalbančių gyventojų interesams, ir tas faktas, kad vertinant pagal tiražų dydį dominavo tie periodiniai leidiniai, kuriuose nebuvo palaikomos su Didžiąja Lietuva siejamos ambicijos. Taigi jie atspindėjo Rytų Prūsijos lietuvių daugumos politinį nusistatymą: *Mazlietuviai nacionalinį judėjimą suprato tik kaip siekį išsaugoti lietuvių kalbą viešajame gyvenime <...>* [39, 134]. Toks požiūris leidžia suvokti, kodėl būtent tokia buvo valdžios institucijų pozicija.

M. Jankus, tiek ideologine, tiek ekonomine prasme turėjęs naudos iš susidariusių leidybos galimybių, vis dėlto atsidūrė valdžios institucijų dėmesio ir atitinkamų represijų smaigalyje. Kaip viskas vyko, jis pats aprašė savo vėlesniame rašte E. Hermannui:

Tilžės ponai, miesto rodininkas Vitšelis, kuris buvo didis rusų prietelius, ėmė lietuvišką spaudą persekioti, o tai Jankaus spaustuvė susilaukė kratų ir visokių bėdų. Per tai Jankaus spaustuvė pradėjo pavargti [28, 16].

Kaipgi reikėtų tai suprasti: Tilžės ponai? Ar miesto tarybos narys Wittschellis? Aišku viena: vietinės valdžios institucijos pasidarbavo, kad teisinis jų veiklos pagrindas ne visada būtų aiškiai suprantamas. Ano meto administracinei veiklai buvo charakteringa visų vadinamųjų *Reicho priešų* atžvilgiu palikta galimybė, leidžianti *vokiečių tarnautojams, dirbusiems ir turėjusiems susigaudyti sunkiai suvokiamų nutarimų ir įsakymų biurokratinėje maišatyje, taikyti diskrimi-*

naciją [54, 107]. Nuoroda į *rusų prietelių* Wittschellį, tuometinį Tilžės policijos šefą, atskleidžia akcijos prieš M. Jankų užkulisius: į sostą atėjus Nikolajui II (1894) vėl pagerėję vokiečių ir rusų santykiai leido pasirašyti susitarimą dėl nusikaltėlių išdavimo, kuris buvo nukreiptas, bent jau laikinai, ir prieš emigrantus ir knygnešius iš Didžiosios Lietuvos. Tilžės policija pradėjo kontroliuoti ne tik M. Jankų ir jo spaustuvę, bet ir 1896 metais Rusijos tarnyboms perdavė pas leidėją Otto von Mauderodę sučiuptus lietuvių knygnešius [8, 26].

M. Jankus Prūsijos saugumo organų dėmesį patraukė ne vien savo publicistine veikla. Jo dažni vizitai į Rusijos valdomą Lietuvą negalėjo likti nepastebėti, lygiai kaip ir jo susirašinėjimas su kitoje sienos pusėje gyvenančiais lietuviais ir šių apsilankymai pas jį. M. Jankaus indėlių į lietuvišką reikalą akivaizdžiai liudijo kad ir tas faktas, kad jis buvo vienas iš lietuvių kultūrinės draugijos „Birutė“ įkūrėjų bei šios draugijos pirmininkas (1889–1892). Tačiau pirmiausia politinėje arenoje jis atkreipė dėmesį į save dar 1891 metais, agituodamas rinkimuose į deputatų rūmus kelti lietuvių kandidatūrą [8, 34; 4, 90]. Dėl šios priežasties valdžios saugumo tarnyboms atsirado pakankamai daug pretekstų kratoms, tardymams, piniginiams baudoms ir laikiniams suėmimams. Kaip autorius, leidėjas ir prekybininkas, susijęs su spausdintų leidinių kontrabandos per rusų sieną sistema, neišvengiamai dažnai buvo priverstas pažeisti įstatymus. Reicho 1874 metų gegužės 9 dienos įstatymas dėl spaudos nors ir panaikino ankstesnę prevencinę cenzūros

sistemą, tačiau vietoj jos atsirado represiniai potvarkiai dėl leidybos, kuriuose reikšmingą vaidmenį atliko *įstatymams prieštaraujančio viešo minčių apsikeitimo* sąvoka [36, XVI, 286; plg. taip pat 27, 252–258]. Atitinkamai buvo uždraustas *viešas kvietimas nepaklusti valstybės įstatymams, įvairaus pobūdžio nusikalstami veiksmai*, valstybės paslapčių išdavimas ir t. t., taigi gana platus spektras, į kurį M. Jankus, turėdamas nacionalinių interesų, galėjo lengvai papulti. Keturių savaičių įkalinimas jį, pavyzdžiui, paskatino sukurti pasakojimą „Mūsų sūdžios“, kurį prisidengęs slapyvardžiu 1885 metais išspausdino „Lietuviszkame Auszros Kalendoriujė“ [26, 92]. Pagaliau visiems dalyviams grėsmę kėlė ir aušrininkų ryšiai su lenkų nacionalinio judėjimo aktyvistais, juo labiau kad „Auszrojė“ buvo spausdinama jų korespondencija. J. Basanavičius teisėtai matė pagrindą papriekaištauti dėl to, kad redaktoriai broliavosi su panslavizmu, kuriuo Prūsijoje ir Vokietijoje buvo ypač nepasitikima [2, 85].

KONFIDENCIALI INFORMACIJA APIE MARTYNĄ JANKŲ

Taigi, vertinant iš vietinės prūsiškosios valdžios pozicijų buvo pakankamai priežasčių M. Jankų įtarti ir dėl to nenuleisti nuo jo akių. Siekiant kontroliuoti lietuvių tautinį judėjimą, buvo naudojamos keletos informatorių paslaugomis; jie buvo arba lietuvių kilmės, arba bent mokėjo mažlietuvių tarmę, turėjo ne vieną naudingą kontaktą su lietuviškąja *scena*, kitaip tariant, galėjo sekti spaudą lietuvių kalba. Vienas tokių buvo vaistininkas, istorikas ir publicistas

Johannesas Karlas Sembritzkis (1856–1919), tipiškas žmogus, ieškantis savo tapatumo ir priklausomybės kuriai nors kalbai ir tautinei grupei. Mozūriškos kilmės, vedęs Rytų Prūsijos lietuvę, ne kartą savo evangeliškąjį tikėjimą keitęs į katalikiškąjį ir atvirkščiai, kartais priartėjęs prie mozūriško-lenkiško etnosu, vėliau vėl grįždavo į lietuviškąjį, kol galiausiai pradėjo suvokti save kaip vokiečių ir sykiu su vokiečių valdžios institucijomis glaudžiai bendradarbiaujančią Prūsijos patriotą [25]. J. K. Sembritzkis turėjo būti gerai susipažinęs su Mažosios Lietuvos žmonėmis ir organizacijomis, juk jis pats anksčiau publikuodavo savo straipsnius „Auszros“ žurnale, dalyvaudavo „Birutės“ draugijos renginiuose [26, 113–114].

Slaptame 1909 metų memorandume, kurį vyresnysis prezidento tarėjas grafas von Keyserlingkas (1909 03 29) pridėjo prie vidaus reikalų ministrui adresuoto rašto (žr. [51, 25–31]), J. K. Sembritzkis išdėstė savo pastabas ir nuomonę apie *lietuvišką judėjimą*. Pavardę „Martin Jankus“ jis įvardijo tik informacijos apie Bitėnuose veikiančios *specialios lietuviškos spaustuovės* savininką kontekste ir susiejo jį su čia spausdinamomis gausiomis publikacijomis (laikraščiai, kalendoriai, knygos ir brošiūros) [51, 26]. Toliau neminėdamas Jankaus pavardės J. K. Sembritzkis praneša apie Tilžėje veikiančią „Birutės“ draugiją, 1885 metais *įkurtą morališkai palaikant ir visai prisidedant Rusijos lietuviams ir ypač vienam lenkui* – čia turimas galvoje M. Davainis-Silvestraitis (1849–1919). Teigdamas, kad draugija *buvo įsteigta agitacijos, veiklos ir liaudies švietimo*

lietuviškoje dvasioje tikslais, savo samprotavimais jis įskundė „Birutę“ ir nurodė, kad jos susirinkimuose griežčiausiai draudžiama kalbėti vokiškai [51, 26–27]. Nors autoriui steigiamojo komiteto narių pavardės greičiausiai buvo žinomos, jis vis dėlto apsiribojo vien tik pateikdamas pavardę tariamo *lenko*, mažiausiai prisidėjusio steigiant draugiją, o vėliau nedidukei draugijos bibliotekėlei paaukojusio keletą knygų [40, 153]. Aki-vaizdžiai turint ketinimų polemizuoti, Rytų Prūsijos lietuvių draugijos valdybos narių pavardės, tarp jų M. Jankaus ir J. Mikšo, buvo nublėptos, o vietoj jų buvo kalbama apie *Rusijos lietuvius* ir *lenką*, siekiant visą nacionalinį judėjimą pavaizduoti kaip orientuotą į Didžiąją Lietuvą ir valdomą iš išorės. Šią nuostatą patvirtina J. K. Sembritzkio daugkartiniai teiginiai apie svarbų Georgo Sauerweino ir Amerikos lietuvių su J. Šliūpu priešakyje vaidmenį tautiniame judėjime. Tai, kad jis visus „Birutės“ draugijos narius *in corpore* apibūdino kaip didžlietuvius, šiaandieninių tyrimų pagrindu leidžia kvalifikuoti kaip piktavalius klaidingus pranešimus. Nors M. Jankų, žinoma, buvo norima priskirti *radikalijai stovyklai* [39, 132], vis dėlto draugija turėjo vieną tikslą – puoselėti lietuvių kalbą ir kultūrą, lietuvininkų sąmonėje įžiebtį Lietuvos istorijos pažinimo kibirkštį. Draugijos istoriją tyrinėjusi Silvija Pocytė priėjo prie išvados, kad dažna „Birutės“ draugijoje vadovujančiųjų asmenų kaita rodo, jog draugija neturėjo bendros strategijos ir taktikos [39, 136]. Apskritai susidaro vaizdas, kad J. K. Sembritzkis iš tiesų M. Jankaus nelaikė svarbiausiu lietuvių judėjimo asme-

niu. Savo vėlesnėje monografijoje *Geschichte des Kreises Memel* (Klaipėdos krašto istorija) jis M. Jankui neskiria nė vieno žodžio (o juk Bitėnai priklausė Pagėgių apskrčiai), tačiau ir vėl neaplenkia G. Sauerweino, pažadinusio *apskrities lietuvių politinius siekius* [46, 289].

Šią nuomonę jis pateikė vyresniojo prezidento tarėjo grafo Lambsdorffo, kuris 1914 metų gegužės 9 dieną iš Karaliaučiaus išvyko į Vidaus reikalų ministeriją Berlyne, oficialiam tarnybiniam pranešimui. Pranešėjas bandė pavaizduoti lietuvių judėjimo Rytų Prūsijoje struktūras, kartu paminėdamas ir vadovaujančius asmenis, kurių didžioji dauguma vadovavo *tik labai mažai asmenų grupei* ir buvo linkę dažnai keisti savo įtakos mastą ir reikšmę [51, 35]. Apie M. Jankų šiame pranešime iš viso neužsimenama, o kaip vadovaujantys lietuviai yra nurodomi ir trumpai įvertinami Jonas Vanagaitis (1869–1946), Vilius Gaigalaitis (1870–1945) ir Vilius Steputaitis (1868–1941). Paskutinis paminėtasis *Wilhelm Steputat*, valdžios patarėjas Vokietijos tarnybose ir Prūsijos landtago deputatas 1913–1918 metais, ir pats siūlė savo kaip informatoriaus paslaugas [ten pat, 38]; pačioje Pirmojo pasaulinio karo pradžioje jis į Berlyną siuntė memorandumą apie Lietuvą.

Tai, kad nepaisant visų to meto represinių priemonių prieš Pirmąjį pasaulinį karą M. Jankus nebuvo vertas aukštesnių vokiečių instancijų dėmesio, nors 1914 metais besitraukianti rusų kariuomenė jį jėga išsivežė, lėmė tik jo kukli veikla tarp Prūsijos lietuvių gyventojų. Taip situaciją vertino ir amžininkas V. Gaigalaitis. M. Jankaus įtaka

nepaprastai religingiems kaimo gyventojams esą buvusi labai menka, iš jo greičiau netgi buvo šaipomasi [8, 25]. Kitas to meto įvykių liudininkas, JAV lietuvis kunigas Antanas Milukas, pavadinęs jį „liuteronu ir agnostiku“ [1, 81], pateikia dar vieną įžvalgą dėl tarp M. Jankaus ir pamaldžių kaimiečių tvyrančio atstumo. Pasibaigus karui, valdžios institucijų vertinimas, žinoma, iš karto pasikeitė. Jankus 1917 metais Sankt Peterburge atvirai kalbėjo už Rytų Prūsijos sąjungą su Lietuva, kartu buvo ir vienas iš 1918 metų lapkričio 30 dieną pasirašiusių Tilžės deklaraciją (Mažosios Lietuvos tautinės tarybos akta), o vėliau tapo ir vienu svarbiausių Šilutėje įkurto Vyriausiojo Mažosios Lietuvos gelbėjimo komiteto veikėjų. Kaip šio komiteto atstovas, 1923 metų sausio 9 dieną jis pasirašė atsisaukimą dėl Klaipėdos krašto valdžios nušalinimo [9, 272]. Turėdamas tokį bagažą M. Jankus, vertinant iš vokiečių pozicijų, vienareikšmiškai buvo priskirtinas prie separatistinių pažiūrų aktyvių politikos veikėjų. Savaiame suprantama, kad Klaipėdos krašto atskyrimas nuo Reicho jį išgelbėjo, kad nebūtų suimtas vokiečių institucijų.

Jau 1905 metų gruodžio 4–6 dienomis vykęs Didysis Vilniaus seimas reikalavo autonominės Lietuvos, susidedančios iš *dabartinės etnografinės Lietuvos, kaip branduolio, ir tų pakraščių, kurie dėlei ekonomišku, kultūrišku, tautišku arba kitų priežasčių traukia prie to branduolio ir kurių gyventojai priklausyti prie jo panorės* [3, 243]. Jeigu tai ir nebuvo labai aiškiai paminėta, tai vis dėlto šis raginimas buvo skirtas ir Mažajai Lietuvai. Tai liudija ir iš tuometinio Vokietijos reichio atvykusių

lietuvių atstovų dalyvavimas. Jonas Vanagaitis ketvirtajame Seimo posėdyje pasveikino susirinkusiuosius ir padarė pranešimą apie Mažosios Lietuvos padėtį [3, 243]. Akivaizdu, kad būtent taip vėliau ši įvykių traktavo Mažosios Lietuvos ir Lietuvos istorijos tyrėjai [43, 517; 48, 36; 5, 122]. Taigi, turint tai galvoje, Vokietijos institucijų neturėjo stebinti akcijos ir rezoliucijos, prie kurių daug prisidėjo ir M. Jankus. Pralaimėjus karą ir iš karto po to gana neaiškiai besiklostant nuo Rytų Prūsijos atskirto Klaipėdos krašto ateičiai, šios akcijos ir rezoliucijos Vokietijai įgijo tam tikro aktualumo. M. Jankus tapo dėmesį traukiančiu asmeniu. Šis domėjimasis ir vėl matomas pranešimuose apie padėtį ir krašto žinovų sudarytose bylose.

Vienas svarbiausių ir uoliausių informatorių buvo iš Mažosios Lietuvos kilęs Tilžės apskrities mokyklų inspektorius Kristupas Kairys (1876–1951), Pirmojo pasaulinio karo metais okupuotoje Lietuvoje dirbęs vokiečių karinėse įstaigose [35, I, 693⁴]. 1921 metų vasarą, kaip jis pats rašė, *Klaipėdos apskrities Reicho komisaro*⁵ pavedimu apvažiavo Labguvos, Lankos, Tilžės, Ragainės ir Pilkalnio apskritis, taip pat apklausė ir

⁴ Enciklopedijoje pateikti duomenys iš dalies yra klaidingi.

⁵ Reicho komisaru buvo Georgas Franzas Wilhelmas grafas Lambsdorffas (1863–1935), nuo 1915 metų vyriausybės atstovas Gumbinėje. 1919 metais atleistas iš valstybės tarnybos, 1920 metais pradėjęs eiti Reicho ir valstybės komisaro pareigas. Kaip komisaras, 1920 02 15 Klaipėdos kraštą turėjo oficialiai perduoti prancūzų generolui Odry [Altpreuss. Biographie t. 3, p. 990–991].

kitų vietovių iki pat Galdapės ir Darkiemio kunigus, ar jie sako pamokslus lietuvių kalba [23, 7]. Akivaizdu, kad esant neaiškiai Klaipėdos krašto ateičiai vokiečiai bandė išsiaiškinti, kokios gi nuotaikos tvyro į pietus nuo Nemuno tarp lietuviškai kalbančių Rytų Prūsijos gyventojų.

K. Kairys savo įžvalgas ir išvadas išdėstė dviejuose išsamiuose memorandumuose. Pirmąjį, trumpesnįjį, jis parašė 1921 metais, tais pačiais, kai surinko medžiagą, ilgesnį, antrąjį, – 1922 metais; vadinasi, abu buvo parašyti prieš Lietuvai perimant Klaipėdos kraštą. Jo samprotavimuose atsispindėjo ne tik vasaros kelionių ir kunigų apklausų rezultatai, bet ir jo paties patirtis, pastabos dėl lietuviškosios spaudos. Ne vieną kartą jis užsimena, kad į *lietuvių reikalą* buvo intensyviai bandoma įtraukti jį patį, ir netgi pamini į jį šiuo tikslu besikreipusių žmonių pavardes [24, 102–103]. Jo byloje adresatai nepaliekami be aiškios jo paties pozicijos. Jau pačioje pirmojo rašto pradžioje informatorius remiasi *rūpinimosi vokiečiais* nuostata, kuri labiausiai į Vokietijos reicho šiaurės rytus nutolusį regioną pavertė *kitiems vokiškiems* lygiaverte kultūros *sritimi* [24, 76]. Įžangoje rašantysis atvirai reiškia savo susirūpinimą, atsiradusį jam aiškinantis situaciją, atvedusią prie tokio turinio apmąstymų: *Be abejonės, teritorijoje piečiau Nemuno taip pat galima pastebėti į Didžiąją Lietuvą orientuoto judėjimo apraiškų. Šio judėjimo židinio reikėtų ieškoti Tilžėje <...>*“ [24, 77]. *Didžlietuvių vadovais* K. Kairys iš pradžių įvardija tik *Gaigalaitį, <...> Stikliorių, Strėkį, Lekšą, Braką ir kitus,*

o M. Jankaus šiame kontekste iš viso net nepamini.

Tik nagrinėdamas tuo metu jau istorija tapusį XIX a. pabaigos judėjimą jis prieina prie kalbos apie *Jankų iš Bitėnų*, jį statydamas į vieną eilę su kitais *jaunaisiais fanatikais* (vok. *Eifer*), kitados Tilžėje aplink save telkusiais tokius didžlietuvius vyrus kaip J. Basanavičius ir J. Šliūpas [24, 88]. Žinoma, terminas *fanatikais* čia turi negatyvų atspalvį. Nelieka nepaminta M. Jankaus ir jo bendražygių inicijuota rinkimų draugija, kurios pastangomis *jiems pavyko į deputatus prastumti lietuvius Smalakį ir dr. Gaigalaitį* [24, 88]. Veiksmažodis *prastumti* teksto skaitytojui perša mintį apie veiksmą panaudojant jėgą, verčiantį abejoti jo legalumu, o jo iniciatorius parodančius dvejopoje politinėje šviesoje. Daugiau šiame rašte apie M. Jankų nekalbama. Tačiau išsamiai, skundikišku tonu aprašoma visa Storosto-Vydūno, Stikloriaus, Baltrio ir Jagomasto veikla. Už tai, kad čia daugiau nebuvo domimasi M. Jankumi, reikia dėkoti tai aplinkybei, jog visas informatoriaus dėmesys, kaip ir buvo ketinta, iš esmės buvo skirtas mažlietuvių teritorijai į pietus nuo Nemuno, todėl spaustuvininkas ir redaktorius iš Bitėnų į akiratį nepateko.

Antrajame pranešime K. Kairys užsimoja dar plačiau ir bando pavaizduoti istorinius Mažosios Lietuvos procesus, neslėpdamas savo simpatijų lietuvių tautinei grupei tol, kol ji nedemonstruoja savo palankumo anapus Vokietijos sienos gyvenantiems tautiečiams. Jo pažintine prasme labai detalūs išvedžiojimai vienareikšmiškai pritaria

visiškai Rytų Prūsijos lietuvių asimiliacijai ir sykiu atskleidžia paties autoriaus poziciją vertinant minėtus asmenis ir įvykius. Jis apgailestauja dėl nenuoseklus Prūsijos lietuvių *suvokietinimo* ir bando ieškoti priežasčių, kodėl visa tai taip vangiai vyksta:

Deja, faktas, kad mažėjant lietuviškumui vidinis suvokietinimas nevyksta taip sparčiai. Iš esmės dėl to kalta lietuvių spauda. Juk nėra nė vieno vienutėlio lietuviško laikraščio, kuris savo veiklą nenuilstamai skirtų vokiškumui. Tai yra didžiulis trūkumas <...> [23, 102].

Šiuo požiūriu stebėtojo K. Kairio taiklyje kur kas aiškiau nei pirmojoje byloje atsiduria M. Jankus. Jau ir žurnalą „Ausra“ jis pristato kaip *nacionalistinį*, o jo laikinąjį bendraleidėjį, redaktorių ir autorių charakterizuoja kartu su kitu 1886–1887 metais Tilžėje ėjusiu mėnesiniu leidiniu „Garsas“: *vadovavo ir padengė išlaidas agitatorius Jankus iš Bitėnų* [23, 54]. Žodis *agitatorius* pranešime įgauna atspalvį simbolio, bylojančio apie asmens pavojingumą. Aptardamas pirmuosius bandymus atskirti Klaipėdos krašto evangelikų bažnyčią nuo Rytų Prūsijos bažnyčios, teigė:

Kaip aiškino anksčiau paminėtas agitatorius už Didžiąją Lietuvą Jankus iš Bitėnų, tai Klaipėdos krašto evangelikų bažnyčios tikslas – susijungti su Latvijos ir Lietuvos evangelikų sluoksniais, ir jis to tikslo sieksias [23, 68].

Neigiamai vertindamas *blogai pagarsėjusio Jankaus* veiklą, K. Kairys visiškai tiksliai supranta istorinę M. Jankaus kaip nacionalinės lietuvių vienybės užtarėjo reikšmę [ten pat, 149]. Jis pažymi, kad lemiamos reikšmės turėjo jo susitikimas su G. Sauerweinu. Jan-

kaus dėka šiam esą pavykę *jo reikale* vienu mostu daug ką pasiekti: *šie abu yra pranašai, pagrindiniu darbotvarkės klausimu įrašę Prūsijos ir Rusijos lietuvių broliavimosi mintį* [23, 118]. Remdamasis tokiu įsitikinimu, M. Jankaus keliamą pavojų K. Kairys pirmiausia išvelgia jo plačiuose ryšiuose su užsieniu ir įtartinais asmenimis. Atskleidamas M. Jankaus kaip vieno iš „Birutės“ draugijos įkūrėjų vaidmenį, K. Kairys siekia jį pavaizduoti kaip susidėjusį su slaptomis organizacijomis ir kitomis abejotinomis jėgomis. Rašte vartojamos specialios semantinės konotacijos, pavyzdžiui, kelionė per sieną į Žemaitiją vadinama *šlaistymusi*:

Jis dažnai šlaistėsi Didžiojoje Lietuvoje, platinė slaptus dokumentus, priglaudė Šliūpą, įkūrė nuosavą spaustuotę Bitėnuose ir pats rašė vokiečių atžvilgiu nepalankius straipsnius. Palaikė artimus santykius su Amerikos lietuviais <...> [23, 123].

Matyt, M. Jankui už tai, kad priglaudė po savo stogu „nihilistą“ J. Šliūpą, ištremtą iš Vokietijos, galėjo būti prikašiojama dar daug metų, jeigu ne pavėluotas Prūsijos žandarų apsilankymas namuose Bitėnuose, ieškant nepageidaujamojo [23, 120]. Jo pėdsakai jau buvo ataušę. Ilgokas skirsnis skirtas M. Jankui kaip kovotojui dėl lietuvių kandidatų išrinkimo į Reichstagą, taip pat jo kaip nuo Bažnyčios atitolusio keistuolio aprašymui, kol pagaliau prieinama prie tikrosios politinės pozicijos ir tuometinių ketinimų, visa tai apibendrinant tokiais žodžiais:

Be jokios abejonės, jis tikisi, kad dėl naujų sankcijų ir Tilžė gali būti užimta prancūzų ir tokiu būdu atplėšta nuo Rytų Prūsijos; nors Tilžėje

ir nedaug lietuvių, tačiau jie glaudžiai emociškai susiję su ja [23, 123].

Kitoje vietoje priekaištai dar stipresni:

Jankus iš Bitėnų tiki, kad į pietus nuo Nemuno esanti sritis dėl tų pačių sankcijų taip pat atiteks Lietuvai, lig tik vokiečiai negalės laikytis praktiškai neįvykdomų taikos sutarties išipareigojimų [23, 143].

Čia šių žodžių autorius kaip niekur kitur aiškiai pagrindžia savo samprotavimų priežastį. Jeigu M. Jankus iš tikrųjų puoselėjo tokias viltis, o kai kurie faktai būtent tai liudija, tai priešingai manantieji iš Vokietijos, o ypač iš Rytų Prūsijos, matė jame tam tikrą potencialią grėsmę. Vis dėlto K. Kairys 1922 metais kalbėdamas apie artimiausią Rytų Prūsijos ateitį M. Jankaus nebelaikė pavojingiausiu žmogumi. Jo pranešimai, rašyti apie J. Vanagaitį, Gumbinės karo tarnybos išdininką J. Stikliorių, *po karo tapusį didžiuoju kurstymo prieš vokiečius apaštalu* [23, 129–130], ir netgi apie V. Stepulaitį, kurį įtarė žaidžiant dvejoją žaidimą, buvo išsamesni, juose buvo daugiau skundų. Šiuo metu neaišku, kur ir kaip buvo vertinami abu apskrities mokyklų inspektoriaus K. Kairio pranešimai. Šiaip ar taip, jie turėjo nukeliauti pas šios užduoties užsakovą grafą Lambsdorffą arba pasiekti jam pavaldžias Gumbinės institucijas⁶. O štai istorikui jie leidžia susidaryti vaizdą apie tai, kaip 1919–1923 metais

vokiečiai suvokė tokį grėsmių scenarijų ir jo veikėjus.

Lietuvai perėmus Klaipėdos kraštą (M. Jankus šiame procese visų pirma dalyvavo kaip Vyriausiojo Mažosios Lietuvos gelbėjimo komiteto 1923 metų narys), vokiečių domėjimasis jo asmenybe šiek tiek nuslūgo. Tai sietina su Jankaus pasitraukimu iš kasdienio aktyvaus politinio gyvenimo. Bent jau iš dalies tikrove tapus vienam iš jo gyvenimo tikslų, M. Jankus savo veiklą pakreipė kita vaga; dabar jis daugiausia rūpinosi savo ūkiu ir Rambyno renginių reikalais. Tiek sodybos, tiek lietuviškumui svarbaus kalno Nemuno pakrantėje lankymas lietuviams tapo tarytum piligrimyste į šventąsias vietas [6, 237], o patį M. Jankų pradėta mitologizuoti ir vadinti patriarchu. Kaip būtent taip suvokiama asmenybė, jis kalbėdavo švenčių metu ir būdavo stebimas vokiečių žvalgybos. Apie 1925 metų Joninių šventę ant Rambyno kalno šnipų parengtame pranešime, kurį Vokietijos generalinis konsulas Klaipėdoje persiuntė aukštesnėms instancijoms, rašoma: *Čia žodį perėmė agitatorius už Didžiąją Lietuvą Martynas Jankus, kuris įnirtingai prapliupo prieš Vokietiją nukreipta pjudančia kalba* [50, 114]. Kokį poveikį šie žodžiai turėjo jų besiklausantiems, šnipai, žinoma, nepraneša.

Vokietijos gilumoje 1934 metais pasirodęs išsamus spausdintas memorandumas apie Rytų Prūsijos lietuvius, jų istoriją ir iš to kylančius lietuvių reikalavimus apie M. Jankų užsimeina tik labai fragmentiškai. Šis faktas ypač keistas dėl tos priežasties, kad anoniminis memorandumo [53] autorius, kiek žinoma, 1929 metais susirašinėjo su M. Jankumi.

⁶ Lambsdorffas 1922 m. pasitraukė iš tarnybos Gumbinėje [38, 13], todėl visai neaišku, ar jis pats asmeniškai matė pranešimą.

Viename šio dokumento egzemplioriuje, kuris saugomas Getingeno universiteto bibliotekoje, kalbininko Ericho Hofmanno (1895–1982) ranka įrašyta pastaba liudija, kad jo mokytojas baltistas Eduardas Hermannas (1869–1950) buvo šio dokumento autorius; antraštinis puslapis, kaip, matyt, tokiu atveju buvo reikalaujama, pažymėtas grifu „Konfidencialu! Ne spaudai!“ E. Hermanno prašymu M. Jankus 1929 metų kovo 4 dienos laiške išsamiai pasakoja apie „Auszros“ laikotarpį ir savo asmeninį vaidmenį mažlietuvių judėjime⁷.

Nors aiškinamojo rašto autorius plačiau aptaria to meto lietuviškosios spaudos sąsajas su *lietuvių nacionalizmu* ir *lietuvių ketinimais*, M. Jankų jis pamini tik kartą ir tai labai trumpai greta J. Basanavičiaus, kai kalba apie „Auszros“ ikūrimą ir redagavimą sakydamas, kad tai vienas iš ano meto gyvų likusiųjų *valstietis Jankus iš Bitėnų Klaipėdos krašte* [53, 6]. Apie jo vaidmenį po Pirmojo pasaulinio karo ir prijungiant Klaipėdos kraštą prie Lietuvos autorius neprasitaria nė vienu žodžiu. Ar tai reiškia, kad šiame dokumente, kuris vietomis galėjo būti suvokiamas kaip skundas, jis nenorėjo minėti M. Jankaus? Vis dėlto pats M. Jankus laiške E. Hermannui vengė kalbėti apie savo dalyvavimą Klaipėdos krašto politiniuose įvykiuose. Neverta net abejoti, kad E. Hermannas apie tai žinojo. Čia pasikartoja panašus anksčiau raštų scenarijus: į pirmą vietą kaip pavojingai Vokietijai iškeliami G. Sauerweinas,

⁷ M. Jankaus laišką E. Hermannui pirmą kartą su išsamiais komentarais publikavo Domas Kaunas [28].

V. Gaigalaitis ir – ypač 1934 metais – *Vydūnas iš Tilžės, anksčiau vadinęsis Storostu, mano įsitikinimu, nepaprastai pavojingas žmogus, kurį reikia kuo aktyviausiai sekti* [53, 10].

Peržvelgiant trečiojo, ketvirtojo dešimtmečių dažniausias polemines vokiečių publikacijas, skirtas Klaipėdos kraštui, jo genezei ir politinei to meto padėčiai, M. Jankaus pavardės jau nerandama. Su malonumu piešiamas priešų paveikslas dabar jau arba vis dar taikomas V. Gaigalaičiui, taip pat Mažosios Lietuvos politikams E. Simonaičiui ir M. Reizgiui, po 1923 metų prisiėmusiems svarbias Klaipėdos krašto vadovavimo ir valdymo funkcijas [10; 31; 45]. Labai panašiai situacija apibūdinama pirmaisiais dešimtmečiais po Antrojo pasaulinio karo pasirodžiusiose publikacijose. Išsamiausiai to meto situaciją atskleidžiantis veikalas *Das Memelland: 1920–1939* (Klaipėdos kraštas: 1920–1939) tarp pasirašiusių Vyriausiojo Mažosios Lietuvos gelbėjimo komiteto 1923 metų sausio 9 dienos manifestą mini tik E. Simonaitį, M. Reizgį ir J. Toleikį, kurie šiame dokumente perdėm vadinami *nacionalistais lietuviais* [38, 20]. Netgi su šia sritimi susijusiuose W. Hubatscho darbuose M. Jankui jau nebeskiriamas joks vaidmuo [18; 19]. Vienai iš nedaugelio išimčių⁸ skirtinas H. A. Kurschato veikalas *Buch vom Memelland* (Klaipėdos krašto knyga). Jos autorius, gimęs Tilžėje ir augęs Klaipėdoje, M. Jankų vertina kritiškai, tačiau teisingai jį

⁸ Šioms išimtims priskirtini kai kurie Manfredo Hellmanno, paminėjusio M. Jankaus indėlį „Auszroje“ ir mažlietuvių nacionaliniame judėjime XIX a. pabaigoje, darbai [14; 15].

suvokia kaip vieną iš vadovaujančių Didžiosios Lietuvos judėjimo asmenybių Klaipėdos krašte po 1919 metų (*pagalbos komiteto pirmininkas ir Tarybos moralinis vadovas ponas Jankus*) [32, 171].

APIBENDRINIMAS

Informatorių pranešimuose, kaip galima spręsti iš ką tik cituotų jų tekstų fragmentų, pateiktas neišvengiamai subjektyvus žmonių ir situacijų paveikslas, atitinkantis pranešimų autorių pažiūras. Šias pažiūras savo ruožtu veikė tikrųjų ar fiktyvių užsakovų supratimo interesai. O jų interesai aprašytais atvejais buvo laiku susekti ir atpažinti Vokietijai kenksmingus politinius veiksmus lietuvių gyvenamose Rytų Prūsijos teritorijose. Pranešimai akivaizdžiai *a priori* rėmėsi galimu pavojumi, kurį informatoriai stengėsi atskleisti arba verifikuoti. Todėl į tų sekimų akiratį neišvengiamai pakliuvo Mažosios Lietuvos visuomeniškai aktyvūs asmenys, kurių kalbos ir veikla nebūtinai sutapo su valdančiųjų nuomone.

M. Jankus ir kaip publicistas ar spaustuvininkas, ir kaip leidėjas ar prekybininkas vokiečiams priklausančioje teritorijoje neturėjo priežasčių slėptis. Jo atsitiktiniai pseudonimai buvo lengvai atpažįstami ir todėl nesuteikė jokios ypatingos apsaugos. Jo pareigos „Birutės“ draugijoje buvo viešai žinomos. Vis dėlto jau J. K. Sembritzkis dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą kaip tik dėl šios M. Jankaus veiklos bandė regzti intrigas, esą jis keliąs pavojų. Vertinant iš šimto ir

daugiau metų istorinės perspektyvos galima sakyti, kad iki 1918 metų nei pats M. Jankus, nei jo aplinka jokio objektyvaus pavojaus tiek Reichui, tiek regiono valdžiai ir visuomenei nekėlė. Ši nuostata taikytina ir kalbant apie M. Jankaus aiškiai atpažįstamą poziciją dėl lietuvių tautos vienybės. Iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos etninių Prūsijos ir Rusijos lietuvių susijungimas atrodė iliuzinis ir beveik neišivaizduojamas.

Todėl nekelia nuostabos tai, kad kovotojai už lietuvių teises daugiau dėmesio sulaukdavo tik iš vietinių valdžios institucijų ir tik savo regione. Akivaizdu, kad svarbesniais buvo laikomi kiti, informatorių įsitikinimu, *pavojuingesni* Rytų Prūsijos lietuviškosios *scenos* veikėjai. Tačiau padėtis šiek tiek pasikeitė, kai pasibaigus karui, kuriame vokiečiai patyrė pralaimėjimą, prasidėjo tikra separatistinė veikla, kurios vienu iš vadovų buvo M. Jankus. Vis dėlto Reicho vyriausybės institucijos jo asmeniu domėjosi menkai. Po 1923 metų nei Berlyno valdžia, nei vyriausybės atstovas Gumbinėje, nors ir būta lietuvių paskelbtų deklaracijų ir kai kurių sekmadieninių kalbų kitoje Nemuno pusėje, jokio didesnio pavojaus į pietus nuo Nemuno esančioje teritorijoje neižvelgė. Atlikti stebėjimai ir padėties vertinimo apžvalgos nesuteikė pagrindo manyti, kad šio regiono lietuviškai kalbanti gyventojų dalis galėtų siekti suvienijimo su kitapus Nemuno esančios teritorijos gyventojais lietuviais [50, 119–123].

Taigi, žmogus, pats save priskyres Prūsų Lietuvos *paprastiems, nemokytiems lietuviš-*

kiems ūkininkeliams, vokiškai kalbančioje teritorijoje galėjo labai lengvai būti pamirštas, nors pats esmingai prisidėjo prie šio dvikalbio regiono ir jo kultūros ugdymo.

Karti likimo ironija: Martynas Jankus 1946 metais mirė Flensburgo pabėgėlių stovykloje Vokietijoje – valstybėje, kurios piliečiu jis kažkada yra buvęs.

Iš vokiečių kalbos vertė
Irena Krivienė

NUORODOS

1. ALŠĖNAS, Pranas. *Martynas Jankus: Mažosios Lietuvos patriarchas*. Toronto, 1967. 394 p.
2. BASANAVIČIUS, Jonas. *Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija, 1851–1922 m.* Vilnius, 1997. 335 p. ISBN 9986-813-40-9.
3. BASANAVIČIUS, Jonas. *Rinkiniai raštai*. Vilnius, 1970. 1036 p.
4. BRAKAS, Martynas. *Mažosios Lietuvos politinė ir diplomatinė istorija*. Vilnius, 1995. 287 p. ISBN 5-420-01309-6.
5. ČEGINSKAS, Kajetonas J. Didysis Vilniaus seimas ir demokratinės minties raida Lietuvoje. Iš *Lietuvių kultūros institutas*. Suvažiavimo darbai, 1985. Lampertheim, 1986, p. 107–127.
6. ČIŽIŪNAS, Vaclovas. Paskutinis Aušrininkas ir jo vaidmuo mūsų tautoje. *Aidai*, 1951, nr. 5, p. 235–238.
7. FICHTE, Johann Gottlieb. *Reden an die deutsche Nation*. Mit einer Einleitung von H. Schneider. Stuttgart, 1940. 248 p.
8. GAIGALAITIS, Vilius. *Atsiminimai*. Klaipėda, 1998. 531 p. ISBN 9986-505-77-1.
9. GALVANAUSKAS, Ernestas; KRĖVĖ-MICKEVIČIUS, Vincas. Kampf um Memel. *Annaberger Annalen*, 15, 2007, p. 247–300.
10. GANSS, Johannes. *Die völkischen Verhältnisse des Memellandes*. Berlin; Nowawes, 1925. 144 p.
11. GUDAS, Kęstutis. Lietuvių vokištinimas Mažojoje Lietuvoje per švietimo įstai-
gas 1871–1890 m. *Lituanistica*, 1990, nr. 3, p. 41–50.
12. HACKMANN, Jörg. Die Nationalitäten in Ostpreußen in der preußischen Politik bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Iš *Mare Balticum 1997*. Lübeck; Travemünde, 1998, p. 38–49.
13. HAHN, Hans Henning. Nationale Minderheiten und Mehrheitsnationen im 19. Jahrhundert. Einige grundsätzliche Überlegungen zur kollektiven Identitätsbildung. Iš HAHN, H. H.; KUNZE, P. (Hrsg.) *Nationale Minderheiten und staatliche Minderheitenpolitik in Deutschland im 19. Jahrhundert*. Berlin, 1999, p. 205–210. ISBN 3-05-003343-6.
14. HELLMANN, Manfred. *Grundzüge der Geschichte Litauens und des litauischen Volkes*. 2., durchges. Aufl. Darmstadt 1976 (1. Aufl. 1966). 179 p. ISBN 3-534-00724-7.
15. HELLMANN, Manfred. Die litauische Nationalbewegung im 19. und 20. Jahrhundert. Iš *Zs. f. Ostforschung* 2. 1953, p. 66–106.
16. HERMANN, Arthur. Das Nationalbewußtsein der litauischen Lutheraner in Preußisch-Litauen und in Litauen. *Baltisches Jahrbuch*, 1986, p. 64–80.
17. HROCH, Miroslav. Minderheiten als Problem der vergleichenden Nationalismusforschung. Iš HAHN, H. H.; KUNZE, P. (Hrsg.) *Nationale Minderheiten und staatliche Minderheitenpolitik in Deutschland im 19. Jahrhundert*. Berlin, 1999, p. 9–18.

18. HUBATSCH, Walther. *Masuren und Preußisch-Litthauen in der Nationalitätenpolitik Preußens 1870–1920*. Marburg; Lahn, 1966. 91 p., 2 Karten.
19. HUBATSCH, Walther. Das Memelland und das Problem der Minderheiten. Iš *Die deutschen Ostgebiete zur Zeit der Weimarer Republik*. Köln; Graz, 1966, p. 42–64.
20. JANKUS, Martynas. *Lietuwiškos ir senausos dainu knigeles*, išleistos nu M. Jankaus. Tilžė, 1882. 36 p.
21. JAWORSKI, Rudolf. Nationalstaat, Staatsnation und nationale Minderheiten. Zur Wechselwirkung dreier Konstrukte. Iš Hahn, H. H.; u. Kunze, P. (Hrsg.) *Nationale Minderheiten und staatliche Minderheitenpolitik in Deutschland im 19. Jahrhundert*. Berlin, 1999, p. 19–27.
22. JERSCH-WENZEL, Stefi. Minderheiten in der preußischen Gesellschaft. Iš BÜSCH, O.; NEUGEBAUER, W. (Hrsg.) *Moderne Preußische Geschichte 1648–1947*: Eine Anthologie. 3 Bde. Berlin; New York, 1981 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 52), p. 486–506.
23. KAIRIES, Christoph. *Die Litauer in Preussen und ihre Bestrebungen*: Eine historisch-kritische Betrachtung. Maschsch. Manuskript, Tilsit, im April 1922. 154 p. (Ex. der Bibliothek des Herderinstituts Marburg, Sign.: R/6 III c 9).
24. KAIRIES, Christoph. Das Litauertum in Ostpreußen südlich des Memelstromes im Jahre 1921. *Annaberger Annalen*, 2, 1994, p. 76–110.
25. KASPAREK, Danuta. Johannes Karl Sembrzycki (1856–1919). Iš *Mare Balticum 1997*. Lübeck; Travemünde, 1998, p. 50–55.
26. KAUNAS, Domas. *Aušrininkas*: tautinio atgimimo spaudos kūrėjas Jurgis Mikšas. Vilnius, 1996. 237 p. ISBN 9986-435-03-X.
27. KAUNAS, Domas. *Mažosios Lietuvos knyga*: lietuviškos knygos raida 1547–1940. Vilnius, 1996. 764 p. ISBN 9986-813-28-X.
28. KAUNAS, Domas. Tautinio atgimimo lietuviškos spaudos istorija ir jos kūrėjas: subjektyvioji versija. *Knygotyra*, 2005, t. 44, p. 20–49.
29. KLEIN, Manfred. Die versäumte Chance zweier Kulturen. Zum deutsch-litauischen Gegensatz im Memelgebiet. Iš *Nordost-Archiv*. Zs. f. Regionalgeschichte, Neue Folge Bd. II/1993, p. 317–359.
30. KOHN, Hans. *Die Idee des Nationalismus*: Ursprung und Geschichte bis zur Französischen Revolution. Frankfurt/M., 1962. 573 p.
31. KOPP, Friedrich. *Der Kampf um das Memelland*: Ein Abriß seiner politischen Geschichte. Berlin, 1935. 67 p.
32. KURSCHAT, Heinrich A. *Das Buch vom Memelland*: Heimatkunde eines deutschen Grenzlandes. Oldenburg, 1968. 644 p.
33. LEISEROWITZ, Ruth. „Naujas Pasaulis“: modernizacijos pasekmės Rytų Prūsijoje. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*. T. 10: Kultūriniai saitai abipus Nemuno: Mažosios Lietuvos reikšmė Didžiajai Lietuvai spaudos draudimo metais (1864–1904). Klaipėda, 2004, p. 36–39.
34. MASALSKIS, Hans. Georg Sauerwein und die litauische Nationalbewegung. Iš *Lietuvių kultūros institutas*: Jahrestagung 2002. Suvažiavimo darbai. Lampertheim, 2003, p. 53–76.
35. *Mažosios Lietuvos enciklopedija*. T. 1–3. Vilnius, 2000–2006. ISBN 5-420-01470-X.
36. *Meyers Grosses Konversations Lexicon*. Leipzig, 1905–1909. 6. Aufl., 20 Bde.
37. NIEDZIELSKA, Magdalena. Die Geschichtsschreibung der Provinz Preußen und die Frage der nationalen Minderheiten im 19. Jahrhundert. Iš HAHN, H. H.; u. KUNZE, P. (Hrsg.) *Nationale Minderheiten und staatliche Minderheitenpolitik in Deutschland im 19. Jahrhundert*. Berlin, 1999, p. 41–50.

38. PLIEG, Ernst-Albrecht. *Das Memelland 1920–1939*. Würzburg, 1962. 268 p.
39. POCYTĖ, Silva. Die litauische Presse und die Kulturvereine in Kleinlitauen 1871–1935. Iš TRABA, R. (Hrsg.). *Selbstbewußtsein und Modernisierung: Sozialkultureller Wandel in Preußisch-Litauen vor und nach dem Ersten Weltkrieg*. Osnabrück, 2000, p. 127–150.
40. POCYTĖ, Silva. *Madžlietuviai Vokietijos imperijoje 1871–1914*. Vilnius, 2002. 304 p. ISBN 5-415-01676-7.
41. RANGE, Jochen D. Festvortrag zum 125-jährigen Bestehen der Deutsch-Litauischen Literarischen Gesellschaft e.V. Iš *Deutsch-Litauische Literarische Gesellschaft e.V. – Mitteilungen 2003/2004*. Söhrewald, 2004, p. 13–21.
42. RUDOLPH, Wolfgang. Ethnos und Kultur. Iš FISCHER, H. *Ethnologie: Einführung und Überblick*. 4. überarb. Aufl., Berlin; Hamburg, 1998, p. 53–71.
43. ŠAPOKA, Adolfas (red.). *Lietuvos istorija*. Kaunas, 1936. 688 p.
44. SCHIEDER, Theodor. *Das Deutsche Kaiserreich von 1871 als Nationalstaat*. Hrsg. und eingel. von H.-U. WEHLER. 2. Aufl. Göttingen, 1992. 112 p. ISBN 3-525-33580-6.
45. SCHMIDT, H. J. *Gequältes Memelland: 15 Jahre Kampf für das Deutschtum*. Leipzig, 1935. 52 p.
46. SEMBRITZKI, Johannes. *Geschichte des Kreises Memel*. Memel, 1918. 400 p.
47. *Spaustuvininko Martyno Jankaus atsiminimai*. Parengė Laimutė Dėnienė. *Knygotyra*, 1991, t. 17(24), sąs. 1, p. 80–110.
48. STIKLORIUS, Jonas A. Lithuania Minor in International Treaties. Iš *Lithuania Minor: A Collection of Studies on Her History and Ethnography*. Ed. by M. Brakas. New York, 1976, p. 9–65.
49. STRAKAUSKAITĖ, Nijolė. Der Einfluß politischer Faktoren auf das kleinlitauische Schulwesen 1871–1933. Iš TRABA, R. (Hrsg.). *Selbstbewußtsein und Modernisierung: Sozialkultureller Wandel in Preußisch-Litauen vor und nach dem Ersten Weltkrieg*. Osnabrück, 2000, p. 69–82.
50. TAUBER, Joachim. Überlegungen zur Bedeutung der kleinlitauischen Bewegungen in Ostpreußen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Iš TRABA, R. (Hrsg.). *Selbstbewußtsein und Modernisierung: Sozialkultureller Wandel in Preußisch-Litauen vor und nach dem Ersten Weltkrieg*. Osnabrück, 2000, p. 111–125.
51. TRABA, Robert (Hrsg.). *Selbstbewußtsein und Modernisierung: Sozialkultureller Wandel in Preußisch-Litauen vor und nach dem Ersten Weltkrieg*. Osnabrück, 2000. 196 p. (Einzerveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau; 3). ISBN 3-929759-44-6.
52. VOMBRUCH, Rüdiger; u. HOFMEISTER, Björn (Hrsg.). *Kaiserreich und Erster Weltkrieg: 1871–1918*. Stuttgart, 2006. 511 p. (Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung; 8) ISBN-10: 3-15-017008-7.
53. *Was man von den Litauern wissen muss*. Von einem Deutschen. o. O. 1934. 26 p.
54. WEHLER, Hans-Ulrich. *Das Deutsche Kaiserreich, 1871–1918*. 7. Aufl. Göttingen, 1994. 292 p. (Deutsche Geschichte; 9). ISBN 3-525-33542-3.
55. WIPPERMANN, Wolfgang. Das „ius sanguinis“ und die Minderheiten im Deutschen Kaiserreich. Iš HAHN, H. H.; KUNZE, P. (Hrsg.) *Nationale Minderheiten und staatliche Minderheitenpolitik in Deutschland im 19. Jahrhundert*. Berlin, 1999, p. 133–143.
56. ŽALYS, Vytautas. *Ringten um Identität: Warum Litauen zwischen 1923 und 1939 im Memelgebiet keinen Erfolg hatte*. Lüneburg, 1993. 104 p. ISBN 3-922296-70-X.

MARTYNAS JANKUS AND THE GERMAN REICH

MANFRED KLEIN

Abstract

Even today, the name of the Prussian-Lithuanian printer and publicist Martynas Jankus (1858–1946) remains prominent in Lithuanian literature, although the person and his historical role remain unknown to the German public. This article attempts to present aspects of the political situation in the German “Kaiserreich” after 1871 from the Lithuanian perspective. The political situation was influenced by the concept of the national state and the endeavour to establish it as an ethnically and vocally homogeneous German state. Legislation and cultural policy of the united German Reich had substantial effects on the ethnic minority of Prussians-Lithuanians in the then north-eastern East Prussia. The Lithuanian language was particularly affected during the displacement as the taught language from schools. Martynas Jankus, one of the most important voices of Lithuanian ethnic groups, came into conflict with the local authority in East Prussia in the 1880s through his political and publicist activities. What was considered by the Lithuanians as a substantial suppression of the identity and culture of the minority and as a rigid assimilation and Germanisation

is partly put into perspective by the fact that a small ethnic group would rather stand on the edge of the attention from the former German minority’s political stance. Much more rigorous legislation and administration intruded into the rights of the much larger – and more politically active – Polish ethnic groups. The Prussians-Lithuanians remained opposed to the political language measures of the Reich until the 1930s, always contradictory and inconsistent. Jankus became associated mainly because of his actual and also alleged connections with the then Russian Lithuania and to activists of the Polish national movement under the scrutiny of the regional authorities. After 1918 he was more closely observed due to his separatist views and activities. In this article, informers’ reports to the German authorities are analysed to establish the importance of the role Jankus played in linking the Lithuanian speaking areas to the young Republic of Lithuania. It shows that he was not considered in any of the examined dossiers to be the most important and, for Germany, the most dangerous personality amongst the protagonists of the national Lithuanian movement.

Įteikta 2008 m. gruodžio mėn.